

## ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧАСТОК, УТВОРЕНИХ ВІД ПРИСЛІВНИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ МІСЦЯ

У статті висвітлено проблему утворення в українській мові вторинних часток на базі відзайменникових прислівників зі значенням місця. З'ясовано, що основним шляхом виникнення таких часток є перехід слова з одного лексико-граматичного розряду до іншого, внаслідок якого слово-джерело втрачає свої основні семантико-граматичні властивості повнозначної частини мови і набуває ознак тієї частини мови, у яку трансформується. Простежено основні тенденції переходу вихідної одиниці до похідної стосовно кожної пари (напр.: "геть" – прислівник і "геть" – частка, "там" – прислівник і "там" – частка) і виникнення в результаті цього омонімії. Проаналізовано різні випадки вживання того чи іншого компонента омонімної бінарності.

У традиційній системі частин мов окремий клас становлять частки – слова, які надають додаткових логіко-семантичних, модальних або емоційно-експресивних відтінків слову, словосполученню чи реченню. Виділяють два структурно-генетичні типи часток: первинні і вторинні. У статті розглядаються вторинні частки, джерелом поповнення яких є інші повнозначні і службові частини мови, що піддалися процесові партикуляції. Серед вторинних часток абсолютно переважають утворення прислівникового походження. Пояснюється це тим, що для семантики прислівників (на відміну від твірних повнозначних частин мови) характерні узагальненість значення, наявність елемента релятивності – здатності виражати відношення між предметами і явищами дійсності, що зближує їх зі службовими словами. Найчисельнішими в розряді прислівникових часток є частки, утворені від прислівників зі значенням місця, наприклад: *ген, геть, де, десь, куди, он, онде, ондечки, ось, там, тут* тощо. Вони пов'язані омонімійними відношеннями з відповідними прислівниками. Пор.:

“– Де гайдуки? – спитав тихо. – *Ген* переходять дорогу” (В.Малик).  
“За Дніпром, далеко *ген* на обрію, розчинялося небо” (Б.Лепкий).

Аналізуючи наведену омонімну пару, слід підкреслити, що це той випадок, коли прислівник, який дав життя частці, уживається рідко, все більше тяжіючи до класу часток. У наведеному реченні слово *ген* ще прислівник, і прислівниковість його підтримується передусім препозицією до дієслова, з яким “*ген*” творить підрядне словосполучення. Прислівником слово *ген* є тоді, коли являє собою відокремлену синтаксему або коли конкретизується підрядною частиною, напр.: “А далі, *ген*, аж на могилі, хтось мріє білий-білий – немов упала з неба хмаринка...” (Вал.Шевчук); “Чи це йому [Тарасові] здалося, чи й справді *ген*, куди заледве сягає світло, сидить козак?” (Вас.Шевчук).

Приналежність слова *ген* до частки підкреслюється неможливістю поставити логічне запитання до нього, входженням його до однієї синтагми з прийменниково-іменниковою конструкцією, що виступає єдиним членом речення, здебільшого уточнювальною обставиною, послабленням лексичного значення і підсилювальною функцією у синтагмі. Частка *ген* переважно підсилює поняття віддаленості у просторі або в часі, напр.: “В одній з пастуших стайок хтось вигравав на флюярі, розливаючи *ген* по горах свою тугу” (В.Гжицький); “...коли *ген* пополудні ми верталися в село, Павло Ключар чи випадково, чи навмисне привів мене на узлісся...” (П.Феденко).

Стосовно слова *геть*, то омоніміяльність його засвідчена графічно у “Словнику української мови”, де “*геть*”-прислівник (зі значенням “далеко”, “на віддаль”, “дуже”) і “*геть*”-частка подані окремими словниковими статтями [4, 57-58], та зібраним фактичним матеріалом, пор.:

“Кузь вивернув солому, а носилки відкинув *геть*” (Г.Пютюнник); “Розчулившись *геть*, сотник не знав, чи приймати такі щедрі дари” (М.Глухенький).

“Сонце стояло *геть* з полудня” (А.Чайковський); “...так хотілося зустрітися та згадати минуле, що приїхали *геть* усі, крім одного хлопця” (А.Михайленко).

Узагальнену вказівність значення місця має прислівник *де*, що послужив джерелом творення однойменної частки і перебуває в омонімії в відношеннях з нею. Пор.:

“Чому не захопили тіло царя? *Де* воно зараз? У кого? І хто його віддав землі?” (В.Чемерис); “Україна – єдина мати всіх українців, хоч би *де* вони жили” (А.Михайленко).

“А он там, зліва, нову школу будують – на тисячу учнів, та таку, що *де* тобі твоя гімназія...” (Р.Іваничук).

У першому (питальному) реченні прислівник *де* вжито у значенні “в якому місці?”, і він є іменним складеним присудком; у другому – прислівник *де* прилягає до дієслова, виконуючи роль обставини місця. Цей же прислівник-обставина часто функціонує як сполучне слово, входячи до підрядної частини займенниково-співвідносного складнопідрядного речення і утворюючи зі співвідносними словами *там, туди*, які виступають у головній частині, граматичні комплекси, напр.: “І знову я подумав: *де* є пісня – *там* життя, а *де* життя – *там* і боротьба” (Р.Іваничук).

В останньому ж реченні слово *де* – частка, яка, поєднуючись зі словом *тобі*, дає емоційно-оцінну характеристику явищеві (захоплення новобудовою).

Про партикулярність слова *де* свідчить відсутність тих рис, якими характеризується однозвучний прислівник, а також перебування “*де*” у синонімічних відношеннях з іншими частками – *хіба, ні*, напр.: “– Та ви собі жартуєте з мене, бо *де* (синонім – “хіба”) такий пан хотів би бідну шинкарку брати? – відповіла [шинкарка]” (Б.Лепкий) і “– Ви мене розумієте, отче? – Але *де* (синонім – “ні”), – піп крутив великою лобатою головою” (Р.Федорів). Аналізована частка може бути компонентом партикулярної єдності, що фразеологізувалася і має значення заперечення, напр.: “– Гадала, що хоч Вадим буде з нами. *Та де там!*” (Б.Лепкий).

Подібні характеристики властиві омонімічним прислівникові і частці *десь* [4, 257]. Омословами є прислівник *куди* і частка *куди*, пор.:

“Гірко, ой гірко думати, але *куди* подінешся од тих дум?..” (Ю.Мушкетик).

“Не багатоводна вона [Десна], *куди* бідніша, ніж звичайно, бо спеки висмоктали ріку й її допливи” (Б.Лепкий).

Слово *куди*, уживаючись як прислівник у питальному реченні, може мати значення запитання про місце, напрям, як у першому прикладі. Функціонує воно і в питально-окличних конструкціях зі значенням намагання зупинити, затримати когось, напр.: “ – *Куди?*! – заверещав Босаковський. – Ну куди? Стій!” (Б.Лепкий). Зрідка прислівник *куди* може входити до іменного (або прислівникового [3, 46]) складеного присудка, напр.: “Там зручно: сади підходять віпритул до валу – є *куди* потайки виносити землю” (В.Малик).

Ще слово *куди* виконує роль засобу зв'язку підрядної частини з головною у різних типах складнопідрядних речень, напр.: “Не скрізь там вода, *куди* хилиться верба” (Нар. присл.); “*Куди* не розбіжнися – стіна, до чого не вдався – мур” (Б.Лепкий); “Між рядами виникали інтервали, *куди* й міг проникнути противник” (В.Чемерис).

Що ж до омонімної частки, то для неї характерне вживання з формами вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників, напр.: “Невишколений, але *куди* дужчий варяг мав у тісній кімнаті рішучу перевагу” (Ю.Опільський); “Всі бажання та задуми боярині Ольги... були йому [Гриві] звісні *куди* краще, ніж самому молодцеві...” (Ю.Опільський). Тут функція частки *куди* підсилювальна.

Емоційно-експресивна характеристика особи, предмета чи явища – це теж одна з функцій описуваної частки, напр.: “Боже, що то за чоловік був, а що за проводир! Сама сила й розум. Вже такого другого в Україні не буде. *Куди, куди!*” (Б.Лепкий). Тут високий ступінь емоційно-оцінної значимості підтримується і тавтологією.

Частка *куди* нерідко поєднується з іншими частками на зразок *вже, ж, та, там, тут* або особовими займенниками, утворюючи аналітичні сполуки-речення зі значенням сумніву у можливості здійснення чи заперечення чогось або ж даючи високу оцінку комусь (чомусь), напр.: “*Та куди там!* Що могли вчинити проти такої дикої сили люди?” (Б.Лепкий). “Княгиня не була така проста жінка, як він собі уявляв. *Куди там!* Розумна, догадлива...” (Б.Лепкий). Очевидно, такі партикулярні єдності перебувають на шляху до фразеологізації; безсумнівним фразеологізмом на сьогодні є сполучення слів *хоч куди*, що має значення “прекрасний”, “чудовий”, напр.: “А ми собі віршуємо пістряво на всі метафори й лади, – такі

вже запопадливі до слави, такі вже геніальні – *хоч куди!*” (І.Гнатюк). Тут партикулярний фразеологізм підсилює значення ознаки.

Вказівні частки *онде* і *ондечки* (розм.), що мають значення вказівки на віддалені предмети, явища, дії, теж походять від обставинних прислівників місця і в сучасній українській мові, як зазначає “Словник української мови” [5, 696], функціонують паралельно, утворюючи омонімну пару, пор.:

“Як мені пам’ятне тут усе. *Онде* ми ховалися з Галею від бурхливої зливи, і верба... широкими вітами прикрила нас (Є.Гуцало);

“– Альоша! Бачиш ту дівчину, що стоїть *ондечки*?” (Г.Хоткевич).

“А *онде* осторонь ...лежить самотньо поміж возами парубок...” (М.Коцюбинський);

“А *ондечки* на другому возі стоїть зелена ...нова скриня, а коло скрині сидить молода гарненька дівчина” (І.Н.-Левицький).

З наведених речень видно, що слова *онде*, *ондечки* виконують різні функції. У перших двох реченнях вони логічно й граматично прилягають до дієслова-присудка, виступають обставиною місця – отже, є прислівниками. Одноіменні слова у других вживаються з вказівним значенням, знаходячись у препозиції до слів, з якими становлять одну синтагму, – і належать до класу часток. Ненаголошені частки *онде*, *ондечки*, поєднуючись з логічно наголошеними іменниками номінативних реченнях, вказують на буття, існування, наявність особи, предмета на певній відстані, напр.: “*Онде* балочка весела, в ній хороші, красні села” (Леся Українка); “*Ондечки* шинк – його звідусюди видко добре” (Г.Хоткевич). З цим же значенням досліджувані частки функціонують у двоскладному реченні, вказуючи переважно на обставину місця, рідше – іншу, напр.: “– А *ондечки* в тій хаті живе відьма” (І.Н.-Левицький); “Все несподівано на світі: ти так, а вийде *онде* як” (Л.Глібов).

До одного синонімного ряду належать частки *онде*, *ондечки* і слово *он*, яке, за даними “Словника української мови” [5, 696], кваліфікується тільки як частка, напр.: “Так, се Вкраїна... *Он* і садок, батьківська хата, і луки зелені...” (Леся Українка).

Зібраний матеріал свідчить, що вказівна частка *он* з метою вказівності найчастіше вживається з прислівниками місця (тут,

очевидно, діє притягальна сила спільного “внутрішнього змісту” для частки і повнозначного слова – просторовість), напр.: “– Тоді заходьте в перську залу, **он** напроти” (Р.Іваничук); “– Пан Сошенко живе **он** там, – вказав двірник... на третій поверх” (Вас.Шевчук). Аналізована частка у поєднанні зі словом **який** у будь-якому роді може мати емоційно-оцінне значення, напр.: “Дворище **он** яке розбудував...терем” (Р.Федорів).

За певних умов (наявність уточнювальної обставини, паралелізм у структурі складносурядного речення) “**он**” може набирати ознак прислівниковості, однак у словниках української мови про це не згадується (очевидно, адвербіальність слова **он** у сучасній українській мові згасає), напр.: “А **он**, при дорозі, знов двоє дітей” (М.Коцюбинський); “[Ворожка]: – **Он**, бачиш, кінь осідланий тупає ногою під козаком; а **онде** йде дідусь з бородою аж до колін” (Т.Шевченко). До виділеного слова у першому реченні можна поставити синтаксичне запитання, воно логічно наголошується, виступає обставиною. У другому прикладі співвідносність “**он**” з “**онде**” (а “**онде**” має всі ознаки адвербіальності) уможливорює визначення “**он**” теж як прислівника.

Майже всі лексикографічні джерела української мови фіксують слово **ось**, з походження **осе**, що зазнало давньої редукції “**е**” [2, 482]. Найуживанішим значенням його є теж вказівність, що створює можливість віднесення його до класу часток, напр.: “**Ось** верба з п’ятьма зведеними вгору, немов у судомі, гілками-конарами” (Ю.Мушкетик). У наведеному прикладі частка **ось** тісно поєднується з логічно наголошеним іменником і вказує у номінативному реченні на перебування предмета поблизу.

Указівне значення частки **ось** є тим фундаментом, на який можуть нашаровуватися інші значення, зокрема: узагальнено-вказівне, напр.: “Дощі кислотні, дощі червоні й чорні – **ось** що маємо тепер з хмар” (А.Михайленко); видільно-вказівне, напр.: “–Хіба не нудно було б скніти на цій землі, якби по ній блукали одні святенники, як ти **ось**?” (Р.Федорів); уточнювально-вказівне, якщо препозитивне “**ось**” поєднується зі вказівними займенниками типу **такий, цей, який** або прислівниками на зразок **де, сюди, там, тут, тепер, тоді, тому, так** із вказівним займенником **стільки**, а також з

відносними займенниками *хто, що*, напр.: “*Ось* які несподівані зустрічі бувають, – думав Американ...” (Р.Іванчук); “– Ми чекаємо його при вході, а він *ось* де...” (Р.Іванчук); “Золото – *ось що* зупинить спагійв...” (В.Малик). Частка *ось* може вказувати на предмет, який комусь передають чи пропонують, напр.: “– *Ось вам* текст ролі, – сказав Сам, – прогляньте” (Р.Іванчук). В емоційно забарвлених реченнях частка *ось* виразно акцентує увагу на назві особи, до якої відповідно – позитивно чи негативно – ставляться, напр.: “Кульчицький! *Ось* до кого зараз відчував батьківську і сердечну вдячність генерал” (В.Малик).

Однак інколи у слові *ось* відчувається відтінок адвербіальності, тобто фіксується значення його “тут”, “перед тобою”, властиве прислівникові. У такому разі логічний наголос переміщується з іменника чи із займенника на слово *ось*, яке, крім згаданої характеристики, може відповідати на запитання *де?*, а співвідносність питального слова з членом речення вказує на повнозначність його. На цій підставі можна вважати, що у реченні “Поторочі *ось* і *ось* бовваніють: острішки, клуні, хліви” (А.Тесленко) – слова *ось* і *ось* є прислівниками, що, перебуваючи у підрядному зв’язку з дієсловом-присудком, прилягають до нього, виступаючи обставиною місця. Прислівниковість слова *ось* може підсилюватися постпозицією його, напр.: “Залізу в бур’ян, – так мені гарно там: мережечки од сонечка *ось* і *ось*” (А.Тесленко). Наявність паузи між “*ось*” і формою у називному відмінку, що є підметом, свідчить про двоскладність речення й адвербіальність “*ось*”, напр.: “А *ось* – козаки” (В.Малик).

Частка *там* походить від однойменного займенникового прислівника, що вказує на місце, більш віддалене порівняно з іншим, і семантично протиставляється прислівникові *тут*, напр.: “А тут почали собі люди про якихось чорних вершників шептати, що з’являються *тут* і *там*, мов видива, грізні” (Б.Лепкий). Аналізована частка вступає в омонімні відношення зі словом-джерелом, пор.:

“Людина, яка приїхала на нове місце, не конче має одягнути шапку, яку *там* носять, але обов’язково повинна пізнати народ” (Р.Іванчук).

“Августин і цього разу не почув, як його лає якийсь *там* шофер...” (Р.Іваничук).

Займенниковий прислівник *там* у першому реченні називає узагальнено місце дії, про яке конкретно йдеться у першій підрядній частині речення – “нове місце”, вказуючи на “своєрідну фіксовану локалізацію дії у просторі” [6, 336], іншими словами, заміняє обставину “на нове місце”. Він ще виступає детермінантом у простому реченні, а також обов’язковим атрибутом – співвідносним словом – складнопідрядного речення займенниково-співвідносного типу, у кому названий прислівник, знаходячись у головній частині, виконує функцію обставини, а підрядна частина заповнює “своєрідну лексичну неповнозначність” співвідносного слова *там* [1, 337], напр. (відповідно): “А *там*, у нас, Дністер, гаї, левади, пісні. Солов’їні, й людські, й дівочі” (Б.Лепкий); “– Де сягає наша мова й віра, *там* буде й Україна” (П.Феденко). У розмовній мові прислівник *там* функціонує у значенні “потім”, “згодом”, “незабаром”, складаючи необхідний структурний елемент синтагми, напр.: “Стрільба ставала частіша, почувсь і гомін, і усе зближалось до них, а *там* разом замовкло і затихло” (О.Стороженко).

У другому реченні “*там*” – частка, яка у парі з неозначеним займенником *якийсь* виражає зневагу до особи.

“*Там*” є часткою і в реченнях з переліком певних істот, предметів, явищ, ознак, підсилюючи значення невизначеності останнього компонента однорідного ряду, вираженого неозначеними займенниками *хтось*, *щось*, *якийсь*, напр.: “Хліб і ще *щось там* – у кабіні машини” (Р.Іваничук). У сполученні із займенниками *який*, *що* та прислівниками *де*, *куди*, *коли* частка *там* підсилює заперечення чийхось слів, напр.: “Але *що там* довго мізкувати?” (Д.Білоус); “*Яка там* добрість! У неволі вмирати не хотів і тільки” (Б.Лепкий).

Чітко розмежовується й омонімна пара “*тут*”-прислівник і “*тут*”-частка. Займенниковий прислівник місця *тут*, як і прислівник *там*, теж вказує на своєрідну фіксовану локалізацію дії або стану в просторі, уживаючись зі значенням “у цьому місці”, напр.: “*Тут* кожний камінь і кожна грудка, чує, говорять про те, що ми мали свою державу” (Р.Федорів). У сполучі з часткою *же* аналізований прислівник може вживатись зі значенням “у цей час”, “у цей



момент”, напр.: “Дандамід плеснув у долоні. *Тут* же ввійшов євнух” (Б.Лепкий).

Слово *тут* функціонує і в значенні частки, підсилюючи висловлену думку, напр.: “Всі розуміли, що *тут* не в булаві діло, а в питанні, чи бути Україні вільною, чи знову йти в неволю” (Б.Лепкий) або “Але я забалакалася з вами, а *тут* і вечерю готувати треба” (Б.Лепкий). І до першого, і до другого “*тут*” через утрату просторової семантики логічне запитання поставити не можна – значить, членом речення вони не виступають.

Значення раптової несподіванки, що зумовлює нездійсненність запланованого, має частка *тут* в обірваних реченнях, напр.: “Ідучи сюди, [парубок]... приготував навіть, що говоритиме, а *тут*...” (В.Гжицький).

Отже, прислівники, поступово втрачаючи основні семантико-граматичні властивості, у т.ч. й попередню здатність вступати у підрядні (переважно), а також у модальні та предикативні (рідше) зв'язки з іншими словами, що зумовлює послаблення і згодом утрату їх загальнокатегорійного значення ознаковості, перетворюються у морфологічно нечленовані, неповнозначні слова, тобто частки, функціональне призначення яких тепер – виражати різні відтінки (логіко-семантичні, модальні та емоційно-експресивні) значення того слова, словосполучення, до яких належать, чи цілого речення. У сучасній українській мові нараховується понад 100 відприслівникових часток, з яких значне місце займають вторинні частки, утворені від займенникових прислівників зі значенням місця.

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 367 с.

2. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наукова думка, 1978. – 539с.

3. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови: 2-е вид. – К.: Радянська школа, 1965. – 283 с.

4. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. II. – 550 с.

5. Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. V. – 840 с.

6. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 366 с.

**Оксана Кушлык.** **Функционирование частиц, образованных от наречий со значением места.** Статья посвящена проблеме образования в украинском языке производных частиц на базе местоименных наречий со значением места. Основным способом образования таких частиц является переход слова из одного лексико-грамматического разряда в другой, в результате чего слово-источник теряет свои главные семантико-грамматические качества знаменательной части речи и приобретает качества той части речи, в которую трансформируется. Выделены ведущие тенденции перехода исходной единицы в производную касательно каждой пары (напр.: “геть”-наречие и “геть”-частица, “там”-наречие и “там”-частица) и, как следствие, – возникновение омонимии. Проанализированы разные случаи употребления того или иного компонента омонимической бинарности.

**Oksana Kushlyk.** **The phenomenon of creation of particles on the basis of the adverbs of place.** The article deals with the phenomenon of creation of secondary particles on the basis of the adverbs of place of pronoun origin in the Ukrainian language. It has been shown that the main means of creating such particles is the transition of a word from one lexico-grammatical category to another in the result of which the original word loses its principal semantico-grammatical properties as of an independent part of speech and gains the properties of the target part of speech. The main tendencies of transition of the original unit to the derivative one concerning each pair (e. g. “het”- an adverb and “het”- a particle, “tam”- an adverb and “tam”-a particle) and the creation of homonymy as a result of it has been traced. Various cases of using this or that component of homonomical two-sided relations have been analysed.